

УДК 94 (477.89/. 86):796.5:908

ББК 75.1

Галина Гуменюк, Інна Ткачівська, Єжи Рут

ОРГАНІЗАЦІЯ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ

З МОЛОДЦІЮ В ГАЛИЧИНІ

(кінець ХІХ – початок ХХ ст.)

У статті розкрито потенціал туристсько-краєзнавчої роботи та її вплив на фізичне виховання молоді. Зокрема акцент ставиться на основні форми організації туристично-краєзнавчої роботи в Галичині в зазначений період.

Ключові слова: *молодь, туризм, краєзнавство.*

В статье раскрыт потенциал туристско-краеведческой работы и ее влияние на физическое воспитание молодежи. В частности акцент ставится на основные формы организации туристско-краеведческой работы в Галичине в указанный период.

Ключевые слова: *молодежь, туризм, краеведение.*

In the article the potential of tourism and local history work and its impact on the physical education of youth. Particular emphasis is placed on the basic forms of tourism and local history work in Galicia during this period.

Keywords: *youth, tourism, local history.*

Постановка проблеми та аналіз результатів останніх досліджень. На сучасному етапі національне краєзнавство переживає епоху ренесансу. Краєзнавчий рух в Україні багатий на цікаві традиції, плідні пошуки і відкриття. Але мало любити свій край – його ще треба добре знати. Знання рідного краю не просто збагачує і звеличує людину, воно служить своєрідним містком, що єднає покоління минулі з поколіннями прийдешніми. Пошана до традицій давньої культури та славного минулого творить основи теперішності, є запорукою майбутнього. Українське краєзнавство має глибоке коріння і давні традиції. Вагомий і безцінний внесок у його розвиток зробили відомі вчені минулого – Орест Левицький, Михайло Максимович, Опанас Маркевич, Вадим Пассек, Олександр Лазаревський, Микола Закревський, Петро Єфименко, Микола Аркас, Михайло Грушевський, Дмитро Яворницький, Павло Чубинський, Максим Берлінський, Микола Біляшівський, Федір Вовк, Євтим Сіцінський та інші.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми знаходимо у працях сучасних науковців: Б.Гаврилів (1995), П.Арсенича (1997), Я.Пастернака (1998), А.Кузишина (2002), Я.Луцького (2010), Б.Савчука (2009), Т.Маланюка (2009), та ін.

З огляду на те, що значна частина території України – Галичина – тривалий час була штучно відірвана від решти території України і перебувала у складі Австро-Угорської імперії, а згодом Польщі, неабиякий інтерес становить питання розвитку українського краєзнавчого руху на її теренах. Особливої актуальності й ваги такі ретроспективно-краєзнавчі студії набувають зараз – у час творчого переосмислення багатой краєзнавчої спадщини галицьких вчених попередніх століть, вивчення традицій наукових шкіл й, на їх підставі, формування сучасних теоретико-методологічних засад, пріоритетних завдань та дороговказів розвитку національного туристичного краєзнавства.

Водночас, інтерес до історії туризму в Україні зумовлений не лише потребами історичної науки чи вимогами історичної пам'яті народу. Знання її потрібне виклада-

чам, студентам вищих навчальних закладів, фахівцям туристської справи, яка останнім часом дедалі виразніше виступає як важливий сектор суспільного виробництва, культурна інституція, “індустрія гостинності”. Зокрема, Закон України “Про туризм” визначає туристську галузь як одну з пріоритетних галузей національної культури та економіки. Головне завдання сьогодні полягає в тому, щоб не розгубити, а, навпаки, повною мірою використати найкращі здобутки організаційної, методичної й економічної вітчизняної туристично-краєзнавчої діяльності, що існувала в Галичині у кінці XIX – першій половині XX ст.

Мета дослідження – встановити особливості проведення туристсько-краєзнавчих заходів з молоддю Галичини в кінці XIX – на початку XX ст.

Методи дослідження. В роботі використано теоретичний аналіз порівняння та узагальнення.

Результати дослідження. Перші паростки туристсько – краєзнавчої роботи з молоддю в Галичині пов’язані з організацією в 1865 р. туристичного походу зі Львова до Карпат групою студентів Львівського університету і Львівської духовної семінарії. Такі мандрівки проводилися і в наступні роки. Наприклад, з метою вивчення і збереження історії та культури українського народу студенти та учні старших класів гімназій – члени молодіжних організацій – під час літніх канікул влаштовували фольклорно-етнографічні експедиції по рідному краю. Першу таку мандрівку було проведено у 1884 р. [9, с.357]. У червні 1902 р. в науково-пізнавальній екскурсії до Добромиля взяли участь 167 учениць “Руського інституту для дівчат в Перемишлі”, виховання в якому велося “в щирім патріотично-національній душі” [10, с.7–8]. У цьому ж році під час Зелених Свят п’ятдесят учнів Львівської академічної гімназії брали участь у “прогульці” на Чорногорі, під час якої побували на річці Прут, оглянули скелю Довбуша, що свідчить про виховну спрямованість цих форм роботи [13, с.31]. Зібрані матеріали потім використовувались у краєзнавчо-етнографічних, археологічних, лінгвістичних та географічних дослідженнях.

Логічним продовженням цих починань було заснування у листопаді 1870 р. студентами Львівського університету студентського товариства “Академічна бесіда”. Влітку 1884 р. при товаристві починає діяти “Мандрівний комітет”, члени якого на час літніх та зимових канікул організовували похідні групи для культурно-просвітницької роботи серед сільського населення Східної Галичини. Крім культурно-просвітницької роботи, ці “мандрівки допомагали молоді глибше “пізнавати свій край та народ, і певно не менш важне, запізнаватись між собою” [17, с.25]. Членами товариства було проведено кілька таких маршрутних походів. Перший, проведений влітку 1884 року, пройшов через Дрогобич, Східницю, Урич, Підгородець, Корчин, Синевідськ, Розгірч, Бубнище, Болехів, Долину, Калуш, Станіслав, Коломию, Делятин, Дору, Микуличин, Шигот (Угорщина), Майдан, гору Говерлу, Шпицю, Гаджин, гору Піп-Іван, Буркут, Жаб’є, Кути. Як уже зазначалося, у цьому поході брав участь Іван Франко.

В другому поході члени товариства ознайомились з красотою Поділля і Покуття. Значну територію охопила і третя подорож, що проходила через Тернопіль, Микулинці, Терехівку, Хоростків, Копичинці, Гусятин, Чортків, Нижнів, Улашківці, Більче, Заліщики, Кіцмань, Чернівці. Передбачалось, що зібраний матеріал буде систематизовано та опубліковано.

Мандрівки, подорожі, походи, екскурсії широко практикувалися товариством “Просвіта” та науковим товариством ім. Т. Шевченка, що розгорнули свою бурхливу діяльність на теренах Галичини. За допомогою туристсько-екскурсійних заходів Екскурсійна комісія НТШ, що знаходилась у Львові, систематично збирала скарби ук-

раїнської народної творчості. Матеріали з краєзнавчих досліджень ввійшли в тій чи іншій мірі до всіх без виключення 38-ми томів “Етнографічного збірника” та 20-ти томів “Матеріалів до української етнології”.

Ширшу діяльність виявляло на Правобережжі Російське Товариство туристів і Польське Товариство Краєзнавче, а в Галичині Польське Товариство Татшанське. Там таки у 1900-их рр. активну туристичну діяльність виявляло тіловиховне товариство “Сокіл”, яке заснувало туристичну (під проводом К.Гутковського) і велосипедну (голова Я. Вінцковський) секції.

Як уже йшлося, краєзнавчо-туристична робота в Галичині на зламі XIX–XX століть переважно була пов’язана з українськими молодіжними та студентськими рухами та організаціями, тому і надалі розглядатимемо її через призму діяльності цих товариств. Характерно, що вони були своєрідною віддушиною у важких соціально-економічних та політичних умовах, у яких знаходились галичани-українці в той час, як в народів Європи вже чітко проявлялись прагнення до власного національного самовираження та самоусвідомлення.

На початку XX ст. у Галичині виникла низка молодіжних і спортивних організацій. Розвитку ідеї українського духовного виховання, утвердженню основних його засадничих положень у практиці значною мірою сприяла діяльність українських молодіжних товариств “Сокіл” (1894), “Січ” (1900), “Пласт” (1911) при тісній співпраці сім’ї, школи, церкви.

Пожежно-гімнастичне товариство “Сокіл”, яке започаткувало свою діяльність 11 лютого 1894 р. у Львові, було створено практично одним із перших. Основна мета діяльності Товариства полягала в залученні молоді до загальнофізичних вправ, занять з різних ігрових видів спорту і ознайомлення з “околичними краєвидами” [17, с.27] з метою формування національно свідомих громадян з високим рівнем духовності. Своєрідною формою туристсько-краєзнавчої роботи була і організація “соколятами” в селах тематичних вечорів, аматорських театральних вистав, концертів, у ході яких пізнавалися місцевий колорит краю, його господарський розвиток, а також етнографічні особливості окремих територій. Товариство “Сокіл” національно-виховну роботу проводило шляхом “загальнофізичного масового виховання” (І. Боберський), поставивши собі за мету фізично перевиховати українську націю. Заслугою “Сокола” є запровадження з 1901 навчального року в українських школах обов’язкових уроків фізичного виховання, створення спортивних секцій з літніх, зимових та ігрових видів спорту, організація курсів для підготовки “провідників вправ” та “вчителів руханки”, видання методично-педагогічної літератури [3, с.12].

Справжнім національним святом, виявом високої духовності українців стали краєві здвиги “Сокола”: 10 жовтня 1911 р. з нагоди 50-ліття смерті Шевченка та 28–29 червня 1914 р. з нагоди 100-ліття з дня народження Великого Кобзаря. Як описував Є. Жарський, це останнє свято українського сокільського руху було дуже величним. До Львова з’їхалося біля 10000 сокілок і соколів та біля 3000 січовичок і січовиків з Галичини й Буковини. “Масові вправи..., виступи пластунів і двох чет “стрільців” – що кілька днів пізніше пішли на фронт – були наявним доказом сили української нації ...” [8, с.164].

Навіть з упродовженням обмежувального польського “Закону про товариства” (1932 р.), “Соколи” зберегли своє спортивно- (руханково-) гімнастичне спрямування і діяли уже в вироблених рамках стратегічної діяльності.

Подібні форми, методи та мету в своїй роботі використовувало пожежно-руханкове товариство “Січ”, засноване адвокатом К. Трильовським у селі Заваллі Снятин-

ського повіту Станіславського воєводства 5 травня 1900 року, організаційна побудова якого нагадувала устрій Запорізької Січі. Воно мало яскраво виражений вплив на плекання духовності, моральності. Основою для формування легіону Українських Січових Стрільців, а згодом Української Галицької Армії стала перша в Україні легальна військова формація – “Товариство Українських Січових Стрільців”, створена в березні 1913 р. з ініціативи К. Трильовського.

20 травня 1910 р. у Станіславі відбулися Установчі (загальні) збори краєзнавчо-туристичного товариства “Чорногора”, на яких був затверджений Статут українського туристичного товариства “Чорногора” і обрано голову та членів Виділу (Ради). Головою став С. Стеблицький, а до Виділу ввійшли Я. Трушкевич. І. Стасинець, Л. Чачковський, Й. Білинський. Статут товариства “Чорногора” був затверджений рішенням намісника цісаря в Галичині М. Бобжинським 10 червня 1910 р.

Товариство ставило перед собою такі завдання: пізнання краю, гір Галичини, Буковини, Альп і Татр, збирання матеріалів про ці гори, агітацію та пропаганду серед туристів і дослідників природи, співпрацю з НТШ у Львові, “Угорським карпатським товариством” і польським “Татшанським товариством”, обмін науковими матеріалами та досвідом роботи, надання методичної та практичної допомоги під час проведення мандрівок.

За час свого існування туристичне товариство “Чорногора” проводило збори, конференції, прогулянки, екскурсії, мандрівки, друкувало фотографії вершин Карпат. Для любителів подорожувати почали виходити статті, нариси з туристично-краєзнавчої проблематики. Це товариство проіснувало до Першої світової війни.

У 1911 році на західноукраїнських землях виникло молодіжне товариство “Пласт”, що впроваджувало світові ідеї скаутизму в Галичині – патріотично-виховне за духом й спортивно-туристичне за змістом діяльності. В 1911 р. студенти Петро Франко (син Івана Франка) та Іван Чмола засновують перші пластові гуртки у Львові, але офіційним початком громадського “Пласту” вважають день першої присяги “Пластового гуртка при Академічній гімназії у Львові” – 12 квітня 1912 р. Гуртки пластунів невдовзі виникли у десятках інших міст Галичини. Члени “Пласту” під час туристичних походів виробляли навички участі в таборванні, рятувництві, спостережництві тощо.

“Пласт”, який об’єднував дітей, починаючи з восьми років, здійснював значний виховуючий вплив на формування духовності. Так, пластуни Станіслава на сході гуртків у 1913/14 р. зачитували реферати: “Про князя Святослава”, “Помічливість пластуна”, “Манявський Скит”, “Далековиди”, “Гайдамаччина”, “Опришки в Галичині” [14, с.58].

Перший мандрівний табір “Пласту” організував у 1913 р. І. Чмола, а постійний туристичний табір львівських пластунів – П. Франко у 1914 р. Фундатор товариства О. Тисовський написав книжечку “Пласт” (1913 р.) та підручник “Життя в Пласті” (1921 р.), а Петро Франко – книгу “Пластові гри і забави” (1913 р.). Ця книга стала першим українським навчальним посібником зі спортивного туризму.

Пластовий рух дещо відрізнявся від вже згаданих молодіжних рухів вищим рівнем організації та дисциплінованості. Опускаючи націонал-патріотичні напрямки діяльності “Пласту”, слід зауважити, що програма із загальнофізичного виховання не зводилась тільки до примітивного накачування м’язів, а вміло поєднувала загальнофізичний розвиток з тренуванням практичних навичок, що часто закріплювались в туристичних походах – читання географічних карт, орієнтування на місцевості, в’язання вузлів, участь у таборванні (складання намету, розпалювання вогнища, приготування їжі), надання першої допомоги (перев’язка, гігієна в походах), вивчення тваринного та рослинного світу.

Велике виховне значення молодіжних товариств зумовлене й тим, що духовні принципи в них поєднувалися із конкретним світоглядним спрямуванням. Так, метою “Пласту” було всебічне патріотичне самовиховання дітей, молоді.

У Станіславській гімназії “Пласт” діяв від 1912 р. під проводом учителя Кичуна і нараховував 8 гуртків. Кожного тижня відбувалися заняття гуртків, на яких “ведено гутірки про шкідливість алкоголю і тютюну, дискусії про любов до вітчизни, про славних героїв нашої і чужої минувшини...” [14, с.162].

“Своєрідно-український... виховний характер” “Пласту” пояснюється тим, що дана організація виросла з потреби прищепити українській молоді кращі національні звички, чесноти, цінності. У довоєнний час Пласт був добре розвинутий у середньому шкільництві. Із вибухом Першої світової війни, коли на українських землях почали формуватися українські легіони, “Українські Січові Стрільці”, пластуни були серед перших її членів. Січовими стрільцями стали колишні пластуни Федя Черника, Осип Яримович, Олена Степанівна, Роман Сушко та ін. що свідчить про результативність діючої системи виховання.

Основою усієї пластової діяльності були ідейні пластові основи: закон і присяга, теоретичне і практичне вміння, глибокий і правдивий патріотизм, почуття особистої і національної честі, обов’язок допомоги іншим, почуття правдивої пластової дружби. У 1914 р. “Пласт”, “Чорногора” й інші краєзнавчі товариства припинили свою діяльність у зв’язку з початком Першої світової війни.

Слід зазначити, що туристична робота не обмежувалася лише мандрівками рідним краєм. Виконуючи Шевченківське “...і чужому навчаєтесь, й свого не цурайтесь”, прогресивні вчителі, інші освітні діячі організовували для учнівської молоді поїздки за кордон. Так, надзвичайно поширеними у Станіславській гімназії були щорічні наукові поїздки до Італії, які організовував директор М.Сабат, починаючи від 1910 р. [2, т.2, с.262]. Це сприяло розширенню світогляду учнів, прилученню їх до скарбів світової культури. Подорожі учнів до Риму й Греції розширювали їхнє сприйняття “через пізнання життя народів у вільному від чужого гніту світі” [2, т.2, с.681].

Духовність була основним стрижнем і навчальної діяльності. У контексті досліджуваної проблеми нас найбільше цікавлять уроки фізичної культури. Аналіз джерел засвідчує, що виховання в дітей сили, спритності було глибоко гуманістичним, тісно пов’язане з духовністю. Пропагувалася думка, що сила повинна служити захисту гуманних ідей, а не пропаганді насильству. Так, духовним змістом наповнювали уроки фізичного виховання О.Тисовський та І.Боберський, який не лише вчив, а й виховував молодь, увівши в шкільний процес “повну свободу думки і слова”. “Переломовими” є заслуги І.Боберського на ниві фізичного виховання, сокільського руху. І. Боберський – автор ряду підручників: “Забави і гри рухові” (1904), “18 м’ячевих ігор”, для середньої школи – “Копаний м’яч”, “Ситківка”, “Таківка”, “Споряд”, “Лавчина і щеблівка”, “Прорух”, “Нові шляхи до тілесного виховання”, у яких уведено ряд українських новотворів у спортивну термінологію. І.Боберський був не лише пропагандистом, але й організатором фізичного виховання. У створеному ним при “Соколі-Батьку” гуртку учні після державних іспитів ставали вчителями в українському середньому шкільництві. І. Боберський надав руханці виховний напрям, про що свідчать і його слова у вступі до книжки “Рухові ігри”: “Ігри дають нам воздух, сонце, сміх, злуку і завзяття”, копаний м’яч “вчить боронити і здобувати”, руханка “має навчити приказувати і слухати”. І.Боберського справедливо називали Батьком українського сокільства. Ним було майже завершено створення майдану для молоді у Львові “Український Город”, який послужив “потребам не тільки молоді, але й загально-національним!” [5, с.272].

Усвідомлюючи велике значення туристично-краєзнавчого руху, українські школи та гімназії почали проводити прогулянки, мандрівки та екскурсії по рідному краю. Так, у 1910 р. учитель Коломийської гімназії О. Цісик з групою мандрує з “Коломиї через Молодятин, Ослави, Яремче, Микуличин і Ворохту, аж ген на Говерлю”, а учні городенківської української гімназії в 1912–1914 рр. “ходили на прогульки аж поза Дністер. Там практично вчилися пізнавати, цінити і любити рідний край”, Крім дізнання свого краю, деякі учні мали змогу побувати і в інших країнах Європи. Наприклад, гімназисти Станіславської гімназії “мали щастя побувати кільканадцять днів під безхмарним чарівним небом Італії”.

За ініціативою А.Лотоцького, М.Венгжина та інших педагогів у Рогатинській українській приватній гімназії в 1912–1914 рр. засновуються “Молоді Січі” і братства імені І.Богуна, Б.Хмельницького, І.Мазепи, К.Гордієнка. У 1909 р. в с. Береги Самбірського повіту засновано “Молоду Січ”, основними формами духовного в якій були: розповіді вчителя про історію України; запровадження елементів самоврядування; використання національної символіки; фізичні вправи, які через гармонійний розвиток тіла виховували волю та характер, учили підпорядковувати особисті прагнення загальним потребам; вивчення та виконання патріотичних пісень; передплата і читання часопису для дітей “Дзвінок” за спільно зароблені гроші [1, с.24].

Ці заходи свідчать про те, що у галицьких гімназіях панував дух патріотизму, працелюбності, високої моральності й духовності, чого досягалося, в основному, жертовною працею національно свідомих педагогів, використанням у навчально-виховному процесі краєзнавства й туризму як вагомих чинників духовного виховання. Виплекана в такій атмосфері молода генерація на практиці засвідчила свою високу духовність, ідейність, національну єдність, згуртованість.

У багатьох школах, поряд з іншими, працювали також гуртки краєзнавства й туризму, діяльність яких засновувалася на національних традиціях. За О.Тисовським, потреба створення по школах наукових гуртків, шкільних громад була природним наслідком розвою культури [18, с.206]. Наголошуючи, що забава “веде в само нутро сильно інстинктами укріпленої молодечої душі”, засновник “Пласту” застерігав від сліпого наслідування чужих форм виховання, вимагав брати лише ідею певного виховного напрямку і творчо застосовувати його в українських школах [18, с.216].

В академічній гімназії у Львові у 1911–1912 н.р. діяло п’ять гуртків для молоді: “читальня”, історично-етнографічний, природописний, філологічний, спортивний [11, с.55], діяльність яких сприяла плеканню в учнів патріотизму, розвитку їхніх духовних та фізичних якостей. Так, метою історично-етнографічного гуртка було поглиблення знання учнями історії і культури свого народу, прищеплення їм любові й пошанування пам’яток рідної землі. Обов’язками членів гуртка була праця для добра української науки й культури шляхом вивчення минушини, збирання музейних і фольклорних пам’яток [11, с.51]. У 1912–1913 р.р. стараннями членів гуртка було зібрано значну збірку колядок та щедрівок, колекцію писанок, предметів старовини: ікони, монети, книжки, рукописи, медальйони тощо [12, с.56]. Історично-етнографічний гурток мав свою власну бібліотеку, що містила 200 томів, а також карту Угорської Русі С.Томашівського і карту України-Руси [12, с.57]. Тематика рефератів, підготовлених гуртківцями, свідчить про їхнє національне спрямування: “Т.Шевченко і його значення в українській літературі”, “Літературне відродження в Галичині”, “Енеїда” Котляревського” [14, с.104], “Національна свідомість Шевченка” [4, с.67].

Ще одним прикладом впливу краєзнавства на плекання духовності були так звані сільські маївки – дитячі свята, екскурсії, подорожі, які проводилися під керівництвом

учителя, священика, батьків. Маївки мали як пізнавальний (по дорозі до призначеного для проведення свята місця діти розпізнавали різні види рослин), так і національно-виховний характер, що забезпечувалося розучуванням дітьми патріотичних пісень, віршів, гімнастичних вправ [4, с.95].

Висновки

1. Таким чином, туристично-краєзнавча діяльність у Галичині в досліджуваній період, що проводилася з молоддю, в основному, у двох напрямках – фізичне загартування й просвітницько-культурна діяльність – була важливою складовою фізичного і духовного виховання. Пріоритетними напрямками виховної роботи у діяльності молодіжних товариств були: формування в молоді національної свідомості; ознайомлення з культурно-історичною спадщиною українського народу; підготовка молоді до військової служби, здобуття та захисту державності шляхом використання різноманітних форм роботи. Молодіжно-виховні інституції мали великий вплив на формування в молоді духовних чеснот, виховання їх в дусі християнської моралі.

2. Фізичний вишкіл молоді відбувався на національній основі, що у поєднанні з розумовим, духовним розвитком сприяло формуванню творчої, всебічно розвиненої особистості. Формування таких якостей, як сила, витривалість, спритність, швидкість сприяло підготовці молоді до фізичної праці та визвольних змагань.

1. Діточі Січі // Рідна Школа. Педагогічний додаток до "Українського Учителя". – 1911. – Ч. 2–3. – С. 22–25.
2. Альманах Станіславівської землі. Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини : у 2 т. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – 960 с.; Т. 2. – 900 с.
3. Андрухів І. Українські молодіжні товариства Галичини: 1861–1939 рр. : короткий історичний нарис / І. Андрухів. – Івано-Франківськ, 1995. – 72 с.
4. Врецьона Г. Маївка молодіжки руско-народної школи во Львові / Г. Врецьона // Газета школьна. – 1878. – Ч. 12. – С. 94–95.
5. Гай С. Педагог і діяч (З нагоди 60-ліття проф. І. Боберського) / С. Гай // Рідна школа. – 1933. – Ч. 17. – С. 270–272.
6. Двадцятьп'ятьліття товариства "Учительська Громада". Ювілейний науковий збірник. – Львів, 1935. – 264 с.
7. Енциклопедія українознавства : в 2 т. / під ред. В. Кубійовича. – Мюнхен ; Нью-Йорк. – 1949. – Т. I, III. – 1230 с.
8. Жарський Є. 40-ліття "Сокола" (1894–1934) / Є. Жарський // Життя і знання. – 1934. – Ч. 6. – С. 163–165.
9. Засади і форми виховання // Учитель. – 1902. – Ч. 23. – С. 357–360.
10. Звіт виділу товариства "Руский інститут для дівчат в Перемишлі" за рік 1902. – Перемишль, 1902. – 14 с.
11. Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1911/1912. – Львів: НТШ, 1912. – 94 с.
12. Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1912/1913. – Львів : НТШ, 1913. – 112 с.
13. Звіт дирекції ц.к. академічної гімназії у Львові за рік шкільний 1901/1902. – Львів : НТШ, 1902. – 54 с.
14. Звіт Дирекції ц.к. гімназії з рускою мовою викладовою в Станіславі за рік шкільний 1912/13. – Станіслав, 1913. – 210 с.
15. Звіт Дирекції ц. к. гімназії з рускою мовою викладовою в Станіславі за рік шкільний 1913/14. – Станіслав, 1914. – 106 с.
16. Історичний день. (Національно-релігійна маніфестація української молоді) // Рідна школа. – 1933. – Ч. 10. – С. 169–170.
17. Історичний огляд життя в студентських організаціях. – Львів, 1908. – 157 с.
18. Тисовський О. Уваги про виховане молодіжи (З приводу введення у школах т. зв. клясових громад) / Тисовський О. // Наша школа. – 1913. – С. 199–216.

Рецензент: канд. пед. наук, доц. Тягур Р. С.